

В. Аксьонов, Н. Аксьонова

КАТАКОМБНІ ПОХОВАННЯ ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ З «ВАРВАРСЬКИМ НАСЛІДУВАННЯМ» АРАБСЬКИМ ДИНАРАМ VIII ст.

До наукового обігу залучаються матеріали двох ранньосередньовічних катакомбних поховань першої половини IX ст., які були досліджені експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова на Верхньосалтівському могильнику. В досліджених катакомбах було виявлено імітації омеядських динарів VIII ст.

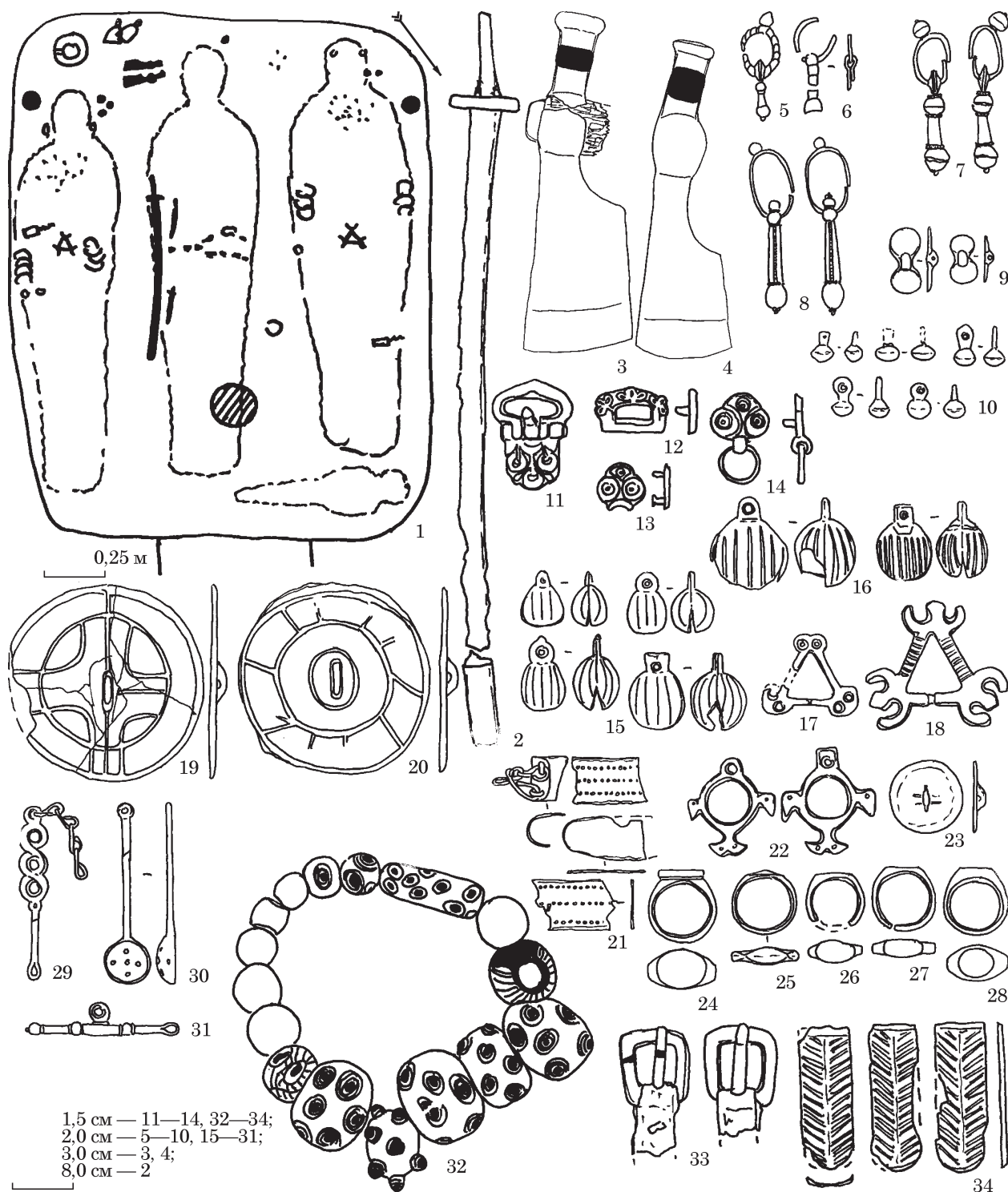
Ключові слова: салтівська культура, Верхній Салтів, катакомба, алани, динар.

З моменту відкриття салтівської археологічної культури на початку XX ст. дослідниками відзначалася така характерна особливість, як присутність в поховальних комплексах срібних арабських монет (дирхемів) (Покровский 1905, с. 475). Так, тільки в поховальних комплексах Верхнього Салтова 1900—1948 рр. було виявлено близько сотні арабських монет (Иченская 1982). На четвертій ділянці Верхньосалтівського некрополя (ВСМ IV) 1989—2021 рр. у поховальних комплексах було знайдено 47 арабських монет (Лаптев 2013, табл. 1; Колода 2004, с. 227). При цьому в одному поховальному комплексі могло розміщуватися від однієї до п'яти монет (Иченская 1982, табл.). Наразі найбільшу кількість срібних арабських монет (12 екз.) було знайдено в катакомбі 119 Верхньосалтівського IV могильника (ВСМ IV), де дві монети прикрашали налобну стрічку померлої дівчинки, а вісім монет входили до складу нагрудного намиста дорослої жінки фертильного віку (Аксенов 2015). Натомість знахідки золотих арабських монет (динарів) чи їх імітацій на пам'ятках Східної Європи останньої чверті I тис. н. е. — поодинокі. До останнього часу було відомо лише про 14 золотих куфічних монети (11 динарів Халіфату та три імітації / насліду-

вання їм) з дев'яти місцезнаходжень (Кулешов 2009, с. 59—61). При цьому 13 з 14 монет, які представляють вісім місцезнаходжень, локалізуються на території Хозарського каганату (сучасні Краснодарський край, Ростовська обл., Астраханська обл., Чечня, Дагестан, Башкирія, Крим) (Кулешов 2009, с. 61). На теперішній час фахівцям відомо про ще вісім імітацій золотих динарів, сім з яких пов'язані з територією сучасної України (Lemberg, Andreyev 2024.). Цікаво, що п'ять з цих імітацій походять з салтівських пам'яток басейну Сіверського Дінця. Так, дві монети пов'язані з салтівськими кремаційними похованнями (Зміївський р-н Харківської обл.), а ще три монети було знайдено під час досліджень поховальних комплексів Верхньосалтівського катакомбного могильника експедиціями Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна (1992 р.) та під керівництвом автора цієї статті (1998 р.). Якщо обидві підвіски з катакомби 30 ВСМ IV (1998 р.) були інтерпретовані як мідні монети (Аксенов 1999, с. 219, рис. 2: 9), то нашивка з катакомби 25 ВСМ III (1992 р.) до останнього часу вважалася звичайною бронзовою бляшкою. Рідкість подібних речей у комплексах лісостепового варіанту салтівської культури обумовлює інтерес до контексту, в якому вони були знайдені.

Катакомба 25 ВСМ III (1992 р.). Дромос був виритий вздовж схилу правого берега р. Сіверський Донець (Печенізьке водосховище), за лінією північ — північний схід — південь — південний захід. Довжина дослідженої частини дромоса становила 4,6 м¹. Ширина дромоса

1. Початкову частину дромосу катакомби 25 було зруйновано дромосом ще однієї, але недобудованої, катакомби.

Рис. 1. Катакомба 25 Верхньосалтівського I могильника (ВСМ I): 1 — план поховальної камери катакомби; 2—34 — інвентар катакомби

Fig. 1. Catacomb 25 of the 1st Verkhny Saltov burial ground (VSB I): 1 — plan of the burial chamber of the catacomb; 2—34 — inventory of the catacomb

становила 0,45—0,9 м. Дно дромоса, біля його торцевої стінки, фіксувалося на глибині 6,0 м від рівня сучасної поверхні. Така глибина дромоса була обумовлена тим фактом, що у цьому місці розміщувався потужний шар ґрунту (глини), який утворився під час побудови рову часів Другої світової війни. Глибина рову на сьогодні

становить близько 3 м. Стінки дромоса гладкі, прямовисні. У своїй початковій частині дно дромоса мало кілька сходинок заввишки 0,3—0,4 м та шириною 0,25—0,3 м. Від останньої сходинки дно дромоса мало незначний нахил у бік своєї торцевої стінки. Вхід до поховальної камери обвалився, як і склепіння самої камери,

внаслідок чого розкопки камери велися згори. Довга ось поховальної камери була продовженням довгої осі дромоса.

Підлога поховальної камери була зафіксована на глибині 6,2 м від рівня сучасної поверхні. Вона мала в плані форму прямокутника із заокругленими кутами розміром 2,2 × 1,7 м. На долівці камери було зафіксовано залишки чотирьох небіжчиків (чоловіка, двох жінок та дитини) поганої збереженості. Кістки усіх небіжчиків перетворилися на порошок, але за розташуванням фрагментів черепа та речей встановлено, що тіла усіх дорослих (похов. 1—3) було покладено випростано на спині ногами до входу. Тіло померлої дитини (похов. 4) займало місце вздовж передньої торцевої стінки камери праворуч від входу (рис. 1: 1).

Поховання 1 належало молодій жінці, тіло якої було покладено вздовж правої бокової стінки камери. В районі черепа небіжчиці лежали срібні сережки з рухомою привіскою (рис. 1: 7) та два срібні сасанідські дирхеми з наскрізними отворами для кріплення до головної стрічки. В районі шиї та грудної клітини небіжчиці знайдено намисто зі скляних та сердолікових намистин (рис. 2: 3—10), бронзові литі гудзики (рис. 1: 10). У районі пояса та тазових кісток було знайдено: бронзові дротяні спіралеподібні пронизки, бронзову «рогату» пряжку (рис. 1: 17), дзеркало (таксон 20д, за класифікацією В. Б. Ковалевської, З. Х. Албегової (Ковалевская, Албегова и др. 2006); рис. 1: 19), туалетну скриньку (рис. 1: 21), коповушку (рис. 1: 31), туалетний пензлик, підвіску-амулет із пташиними голівками на ланцюжку (рис. 1: 22). На руках небіжчиці було виявлено по три бронзові дротяні браслети (рис. 2: 2) та по одному бронзовому персню з пласким щитком (рис. 1: 26, 27). Зліва від черепа небіжчиці лежала купка лісових горіхів та жолудів з наскрізними отворами для підвішування, які, очевидно, були своєрідним намистом.

Поховання 2, що належало чоловіку, було здійснено вздовж довгої осі камери. За кістками черепа чоловіка лежали два стремені (Аксенов 2005, рис. 5: 20) та дві сокири-чекана (рис. 1: 3, 4). В області попереку небіжчика було знайдено бронзові елементи поясної гарнітури (пряжка, бляшки; рис. 1: 11—14). Біля правої руки чоловіка лежав набір ножів у дерев'яних піхвах та бронзові литі бубонці (рис. 1: 15). Вздовж правої руки небіжчика лежала шабля у дерев'яних піхвах (рис. 1: 2), хоча спочатку вона лежала зліва від небіжчика, про що свідчив знайдений тут її відбиток. На пальці правої руки був одягнутий бронзовий перстень з пласким щитком (рис. 1: 24). На кістках стоп ніг чоловіка було зафіксовано залишки шкіряних ремінців від взуття разом із бронзовими пряжками та бронзовими штампованими наконечниками (рис. 1: 33, 34).

Поховання 3 розміщувалося біля лівої бокової стінки камери та належало жінці. В районі

черепа було знайдено золоті сережки з нерухомою привіскою (рис. 1: 8) та три срібні арабські монети (Абасіди), що були перетворені у нашивки. Справа від кісток черепа лежало дзеркало (таксон 4а; рис. 1: 20), яке було повернуто лицьовою стороною донизу. В області грудної клітки жінки знайдено намисто зі скляних та сердолікових намистин (рис. 2: 3—10). Серед пороку від тазових кісток лежали: бронзова «рогата» пряжка (рис. 1: 18), туалетна скринька (рис. 1: 21), бронзова коповушка (рис. 1: 29), бронзова туалетна ложечка (рис. 1: 30), залізний черешковий ніж у дерев'яних піхвах. На руках небіжчиці лежали по чотири бронзові браслети (рис. 2: 2) та по одному бронзовому щитковому персню (рис. 1: 25, 28). На правій руці жінки виявлено браслет із сердолікових та скляних монохромних та кольорових намистин (рис. 1: 32).

Кістяк дитини (*поховання 4*) був представлений лише молочними зубами; поховальний інвентар — однією срібною сережкою з нерухомою привіскою (рис. 1: 5), фрагментами бронзової сережки (рис. 1: 6), трьома метеликоподібними пронизками (рис. 1: 9), бронзовим гудзиком-дзеркальцем (рис. 1: 23) та бісером синього кольору (рис. 2: 6).

На відстані 0,5 м від входу до камери, на її центральній осі, було виявлено схованку (рис. 1: 1), яка була заглиблена у підлозі глибиною 0,25 м. Діаметр схованки на рівні підлоги становив 0,15 м, діаметр вздовж дна — 0,3 м. У схованці лежали: бляшки та пряжки від ременів оголів'я коня, залізні вудила з S-подібними псаліями, залізне кільце та пряжка від кінської зброї, великі бронзові позолочені фалари. Зверху цих предметів виявлено навмисне деформований у давнину кінський начільник (Аксенов 2005, рис. 5, 6).

Зліва від входу до камери, ближче до її лівого переднього кута, було розчищено залізну тесло-мотику. У лівому торцевому куті камери стояв глечик з доволі цікавим клеймом на дні (рис. 1: 1). Клеймо являє собою фігуру чоловіка, що підкреслюється зображенням статевих органів, у трирогому капелюсі та піднятими догори руками. Деякі дослідники вважають, що ця фігура зображує божество, пов'язане з фалічним культом та ідеєю родючості (Аксенова 2003, с. 364). Чоловічі та, частіше, жіночі фігури у «трирогих» головних уборах добре представлені в тюркських старожитностях VI—IX ст. (Ахинжанов 1978, с. 72, рис. 3, 8, 10, 11; 4: 1; Плетнева 1981, рис. 49: 2). Дослідники зазначають, що такі головні убори пов'язані лише з ритуальними зображеннями (Кызласов 1949, с. 49—52). На думку І. Л. Кызласова, дві головні постаті тюркського пантеону: Тенгри та Умай — зображені у вигляді двох антропоморфних істот у трирогих капелюхах на Сулецькій писаниці (Кызласов 1998, с. 40). Деякі вчені вважають «трирогий» головний убір «рогатим»

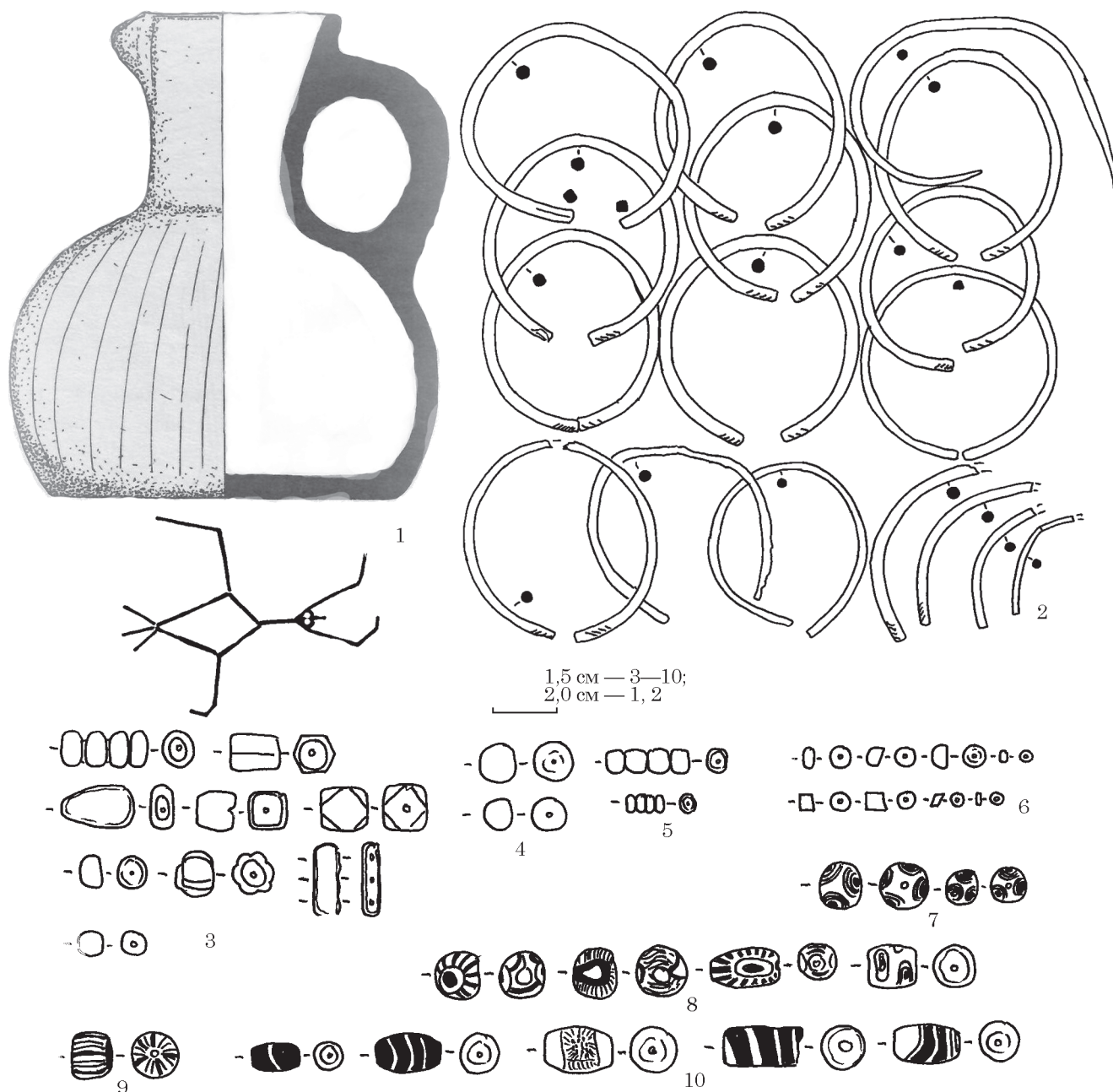

Рис. 2. Інвентар катакомби 25 ВСМ I
 Fig. 2. Inventory of the catacomb 25 VSB I

шаманським капелюхом, а фігури людей у таких капелюхах — шаманами (Ахинжанов 1978, с. 73—75, 79; Байнаков, Терновая 2005, с. 135).

У катакомбі було знайдено сердолікові намистини кулястої форми (27 екз.; рис. 2: 4), скляні монохромні (297 екз.) та кольорові (58 екз.) намистини. Монохромні намистини були представлені екземплярами, які, за класифікацією В. Б. Ковалевської, належать до МЕР 101 (12 екз.), 110 (6 екз.), 111 (1 екз.), 116 (2 екз.), 117 (2 екз.), 124 (1 екз.), 131 (1 екз.), 135 (8 екз.), 144 (159 екз.; рис. 2: 3, 5). Бісер (МЕР 112) був представлений виробами, виготовленими з коричневого (4 екз.), синього (21 екз.), жовтого (16 екз.), блакитного (41 екз.), зеленого (16 екз.) та фіолетового (6 екз.) скла

(рис. 2: 6). Намистини з кольорового скла представлені виробами, які належать до типу смугастих (МЕР 187 — 5 екз., МЕР 193 — 2 екз., МЕР 203 — 4 екз., МЕР 204 — 2 екз.), намистин з вічками (МЕР 149 — 12 екз., МЕР 157 — 9 екз., МЕР 245 — 1 екз.) та мозаїчних намистин (МЕР 227 — 19 екз., МЕР 266 — 1 екз.; рис. 2: 7—10). Знайдені у катакомбі намистини представлені типами, які є характерними для комплексів VIII—IX ст. Криму і Північного Кавказу та особливо для салтівських старожитностей басейну Сіверського Дінця (Ковалевська 2000). Елементи поясної гарнітури (рис. 1: 23—27) з катакомби 25 ВСМ III характерні для II хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39)

та вказують на першу половину IX ст. як на час виникнення цього поховального комплексу.

Привертає увагу наявність у поховальному інвентарі молодшої жінки (поховання 1) мідної монети зі слідами позолоти, яка імітує стандартний омеядський золотий динар (див. далі: рис. 8: 1, 2). Ближче до країв монети, навпроти одне одного, розташовані два наскрізних отвори, що вказує на використання її як нашивки на налобну стрічку або одяг. Маса монети становить 1,91 г, а її діаметр — 19 мм. На превеликий жаль, стан монети не дозволяє встановити прототип динара, з якого було виготовлено цю імітацію. Деякі фахівці припускають, що за зразок для цієї імітації правив динар, карбування якого відбулося у 101—109 рр. хіджри (720—728 рр. н. е.) (Lemberg, Andreyev 2024).

Катакомба 30 ВСМ IV (1998 р.). Дромос було вирито вздовж східного схилу Нетечинського яру, за лінією південний захід — північний схід (азимут 246°). Довжина дромоса становила 6,0 м, а ширина — 0,46—0,64 м. У початковій частині дромоса були виявлені вісім сходинок завширшки 0,2—0,5 м та висотою 0,15—0,45 м. Від останньої сходинок дно дромоса похило спускалося до його торцевої стінки. Дно дромоса фіксувалося на глибині 3,85 м від рівня сучасної поверхні. У частині дромоса, який розміщувався вище вздовж схилу, було зафіксовано хід повторного проникнення до поховальної камери, який у плані мав форму еліпса розміром 2,3 × 0,68 м. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери, в його нижній частині, фіксувалося завдяки фрагментам розбитого у давнину кам'яного закладу. Кам'яний заклад первісно був плитою пісковика сірого кольору розміром 0,94 × 0,5 × 0,15—0,18 м. У торцевій стінці дромоса розміщувався вхід до поховальної камери аркоподібного типу розміром 0,8 × 0,3 м. Його глибина становила 0,56 м. Вхід вів до поховальної камери, яка розташовувалася перпендикулярно до дромоса. Підлогу камери виявлено на глибині 3,95 м від рівня сучасної поверхні, вона мала у плані форму прямокутника із заокругленими кутами. Її розміри: довжина 1,96 м, ширина 1,85—1,92 м. Камера була повністю заповнена ґрунтом, частина якого потрапила сюди з ходу повторного проникнення до камери, а інша частина була шаром глини, який утворився внаслідок руйнації склепіння камери. У шарі ґрунту з камери, який за складом тотожний заповненню ходу повторного проникнення, було виявлено: два людські черепи (чоловічий та жіночий) без нижніх щелеп, кілька бронзових дротяних спіралеподібних пронизок; фрагмент залізного черешкового ножа у дерев'яних піхвах; дві скляні намистини та пряжка-гудзик зі ступки морського молюска.

На підлозі камери розміщувалися рештки п'яти небіжчиків (трьох дорослих та двох дітей; рис. 3: 1). Чотири з п'яти людських кістяків

мали сліди навмисної руйнації, яка була здійснена у давнину. Під кістяками людей фіксувалася підстилка з деревного вугілля завтовшки 2—5 см.

Поховання 1 належало жінці, тіло якої було покладено випростано на спині головою ліворуч від входу до камери. Череп небіжчиці був відсутній, нижня щелепа була відсунута до торцевої стінки камери. На місці черепа було виявлено срібну позолочену сережку з рухомою привіскою (рис. 3: 7) та бронзову литу сережку з нерухомою привіскою (рис. 3: 8). В області шиї та грудної клітини жінки було знайдено скляні та сердолікові намистини (32 екз.); сердолікова підвіска краплеподібної форми; намистини з роговику (3 екз.) та коралу (3 екз.; рис. 3: 12); бронзові дротяні спіралеподібні пронизки (рис. 3: 9); бронзовий штампований гудзик (рис. 3: 10); бронзові литі бубонці (рис. 3: 11). Скляні намистини, що були знайдені в районі грудної клітини, належать до монохромних (МЕР 135, 24 екз.; МЕР 144, 79 екз.; МЕР 101, 11 екз.; МЕР 112, 2 екз.; МЕР 112, синього кольору — 78 екз., чорного — 15, зеленого — 19, жовтого — 4 екз.). Намистини з кольорового скла представлені МЕР 203 (1 екз.), МЕР 161 (4 екз.), МЕР 202 (1 екз.), двома мозаїчними намистинами еліпсоїдної форми, які виготовлені з відрізка мозаїчної тягнутої палички, що складається зі зварених між собою круглих у перетині відрізків паличок білого та червоного кольору. У районі пояса знайдено: поясну пряжку (рис. 3: 21); залізний ніж (рис. 3: 19); бронзові дротяні пронизки (рис. 3: 9); дві сердолікові намистини; велику скляну намистину з вічками (МЕР 161); п'ять намистин синього кольору (МЕР 112); астрагал з наскрізним отвором для підвішування (рис. 3: 20). На кістках передпліччя лівої руки було виявлено п'ять бронзових браслетів, на кістках правої руки — шість бронзових браслетів (рис. 3: 13, 17). На безіменному пальці правої руки знайдено бронзовий щитковий перстень (рис. 3: 18), ще два аналогічні персні (рис. 3: 15, 16) було виявлено на пальцях лівої руки. На кістках стоп жінки було виявлено фрагменти дротяних пряжок, срібні бляшки від ремінців взуття (рис. 3: 22, 23).

Поховання 2 належало дитині, тіло якої було покладено поряд із жінкою, на рівні її правої руки головою ліворуч від входу. Череп дитини було відкинуто у лівий дальній кут камери. Поряд із розчавленим черепом дитини лежали: бронзові сережки з рухомою привіскою краплеподібної форми (рис. 4: 1, 2); дві бляшки-нашивки від налобної стрічки (рис. 4: 3); підвіска хрестоподібної форми (розпалася під час її вилучення) (рис. 4: 5). В області грудної клітки дитини лежали: бронзовий штампований гудзик (рис. 4: 8); намистини з монохромного (МЕР 90 (1 екз.), МЕР 112 (2 екз.) та поліхромного (МЕР 161 (2 екз.), МЕР 203 (1 екз.), МЕР 187 (4 екз.), МЕР 149 (1 екз.) скла;

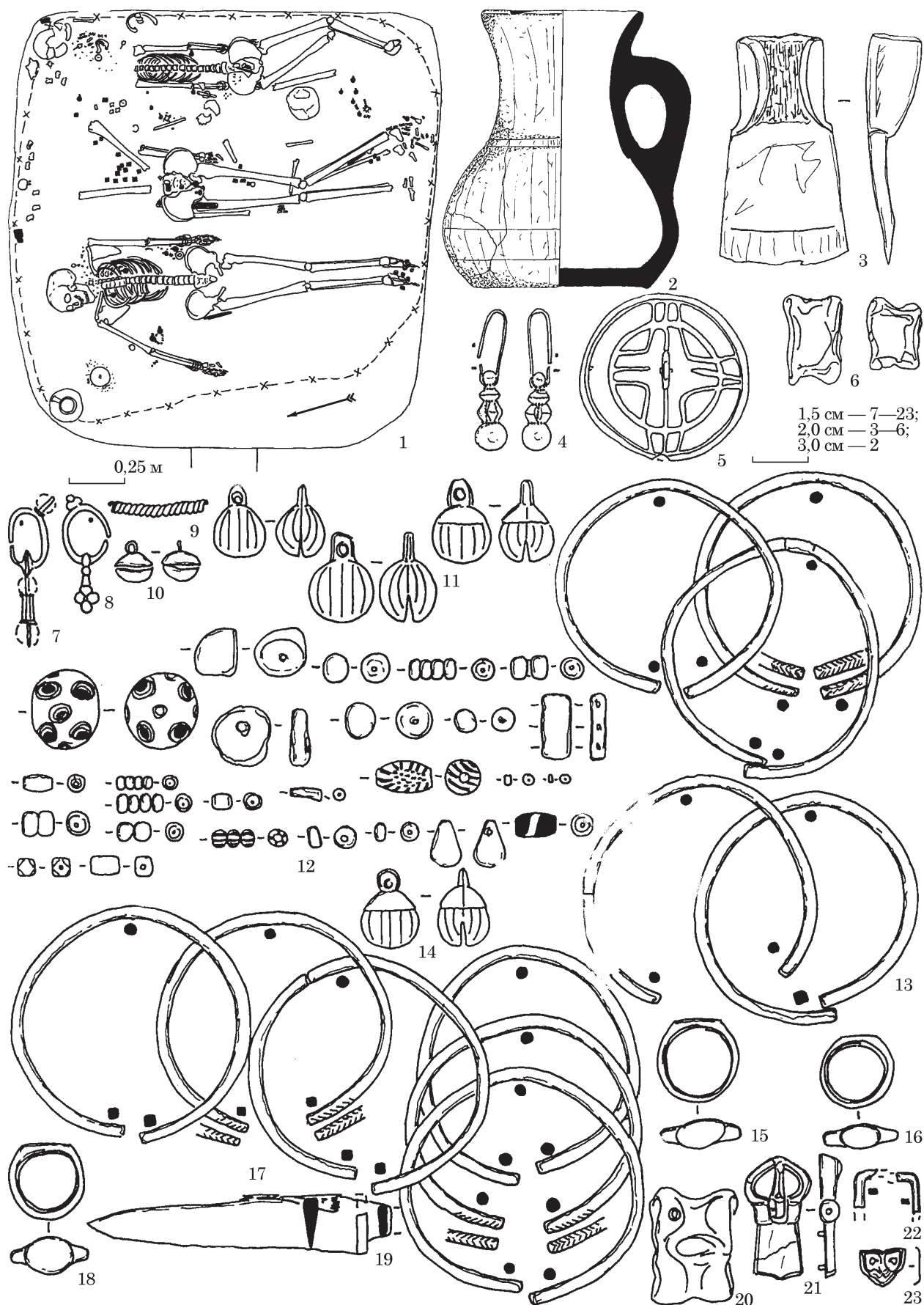

Рис. 3. Катакомба 30 Верхньосалтівського IV могильника (ВСМ IV): 1 — план поховальної камери; 2—6 — речі, що лежали біля північної стінки поховальної камери; 7—23 — інвентар поховання 1
Fig. 3. Catacomb 30 of the 4th Verkhny Saltov burial ground (VSB IV): 1 — plan of the burial chamber of the catacomb; 2—6 — items lying near the northern wall of the burial chamber; 7—23 — inventory of the burial 1

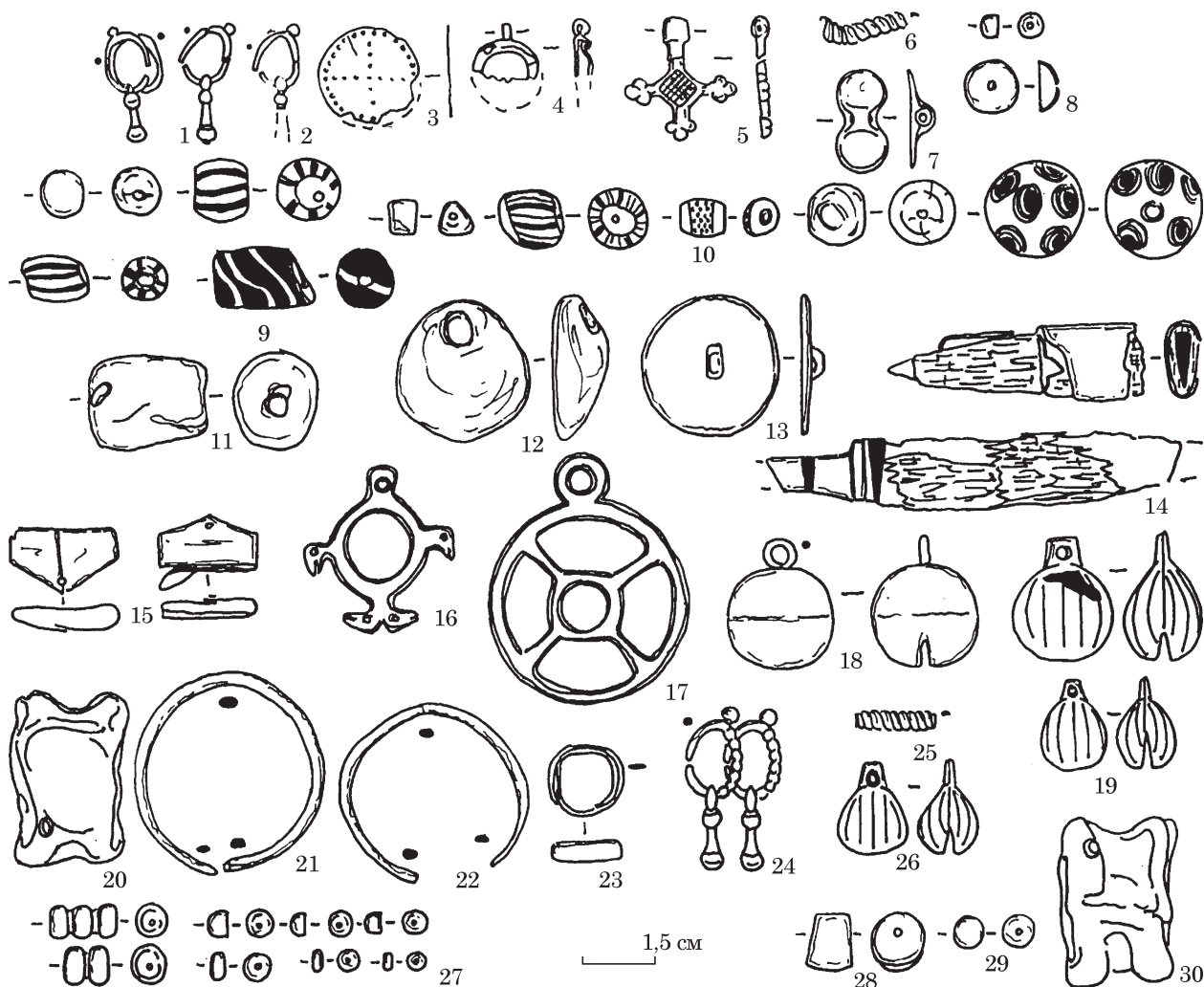

Рис. 4. Інвентар катакомби 30 ВСМ IV: 1—23 — поховання 2; 24—30 — поховання 3
 Fig. 4. Inventory of the catacomb 30 of VSB IV: 1—23 — burial 2; 24—30 — burial 3

мозаїчна намистина діжкоподібної форми зеленого кольору з мозаїчним орнаментом, що складався зі зварених між собою прямокутних у перетині відрізків паличок жовтого, чорного та червоного кольору; намистини з роговику (3 екз.; рис. 4: 9—12); бронзові дротяні пронизки (рис. 4: 6); бронзові метеликоподібні пронизки (рис. 4: 7); бронзові литі бубонці (рис. 4: 19); два астрагали, один з яких мав наскрізний отвір для підвішування (рис. 4: 20); бронзовий гудзик-дзеркальце (рис. 4: 13). У районі таза небіжчика було знайдено два ножі в дерев'яних піхвах (рис. 4: 14, 15), бронзові литі та штамповані бубонці (рис. 4: 18, 19), підвіску-амулет з пташиними голівками (рис. 4: 16), два колесо-подібних амулета (рис. 4: 17). На кістках обох рук було виявлено по одному бронзовому браслету (рис. 4: 21, 22). На пальці правої руки — бронзову обручку (рис. 4: 23).

Поховання 3 було здійснено біля ніг жінки (похов. 1). Збереженість кістяка погана, частина його була перекрита кістками ніг небіжчика 4. У районі черепа дитини було виявлено дві бронзові сережки з не рухомою привіскою

краплеподібної форми (рис. 4: 24), а в районі грудної клітки — бронзові дротяні пронизки (рис. 4: 25), одну сердоликову намистину (рис. 4: 29), одну намистину з роговику (рис. 4: 28), монохромні скляні намистини (МЕР 144, 3 екз.; МЕР 112, 24 екз.; рис. 4: 27), бронзові литі бубонці (рис. 4: 26), астрагал с наскрізним отвором для підвішування (рис. 4: 30).

Поховання 4 належало дорослому чоловіку покладеного у випростаному положенні на спині головою ліворуч від входу, кістяк якого зазнав значної навмисної руйнації. Череп відсутній, грудна клітка повністю зруйнована, плечові кістки рук зміщені зі своїх первинних місць. Під час проведення обряду знешкодження небіжчика, імовірно, було вилучено шаблю, на її присутність у похованні вказують фрагменти залізних портупейних скоб від піхов шаблі (рис. 5: 8, 9), що були знайдені в районі грудної клітки чоловіка, та залізного наконечника від піхов шаблі (рис. 5: 7), які лежали у північно-східному куті камери. У районі грудної клітки та таза чоловіка були розкидані елементи двох набірних поясів — бронзові по-

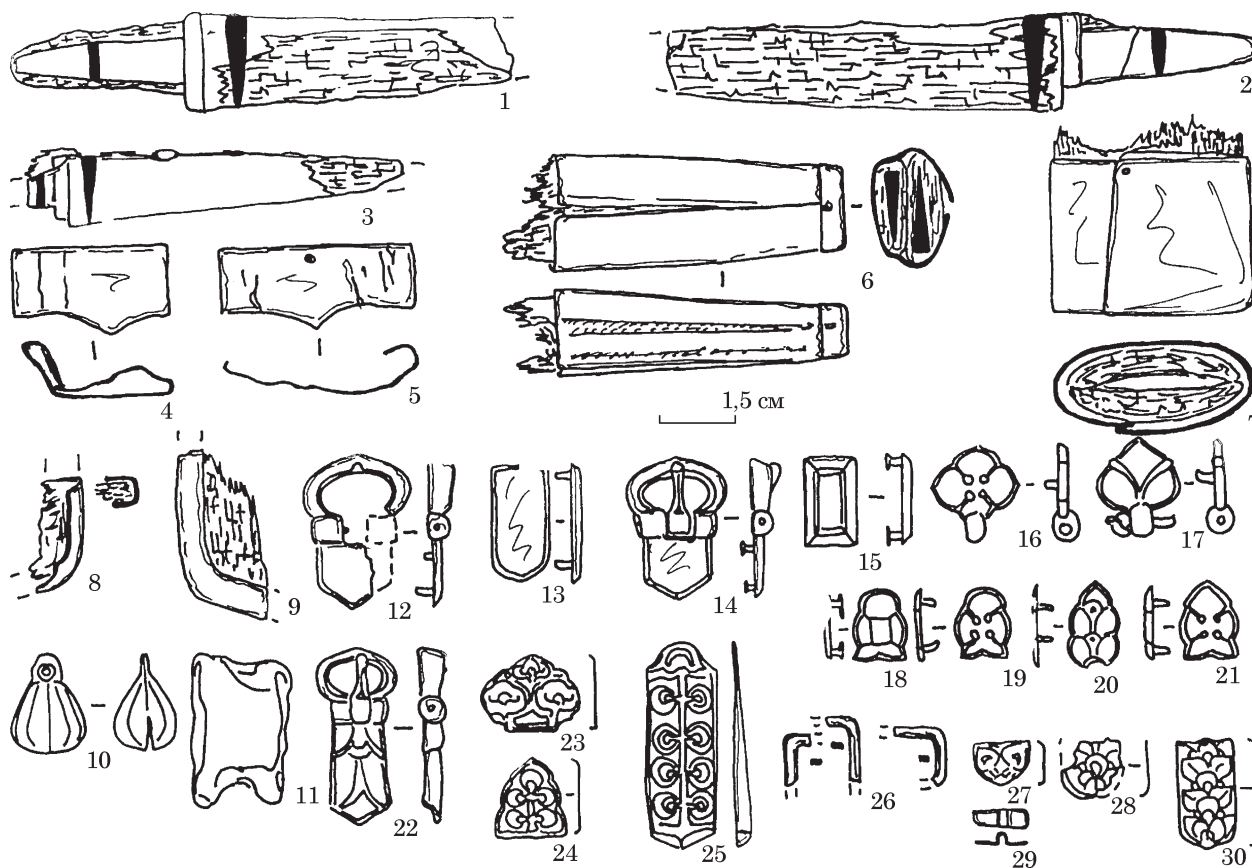

Рис. 5. Інвентар поховання 4 катакомби 30 ВСМ IV
 Fig. 5. Inventory of the burial 4 of the catacomb 30 of VSB IV

ясні пряжки, бляшки, наконечники (рис. 5: 12—25). Під тазовими кістками лежав пакет із двох черешкових ножів у дерев'яних піхвах зі срібним оздобленням (рис. 5: 1—6), бронзовий литий бубонець (рис. 5: 10) та астрагал (рис. 5: 11). На кістках стоп чоловіка було зафіксовано металеві елементи від ремінців взуття (пряжки, бляшки, наконечники; рис. 5: 26—30).

Поховання 5 було здійснено біля входу до камери. Небіжчиця лежала на підлозі випростано на спині головою ліворуч від входу. Збереженість кістяка добра. З обох боків від черепа було виявлено срібні сережки з рухомою привіскою (рис. 6: 1). У районі шиї та грудної клітки знайдено намисто, до складу якого входили дві монетоподібні підвіски (див. далі: рис. 8: 3—6). Намисто складалось із: сердолікової намистини кулястої форми (рис. 6: 4); сердолікових намистин монетоподібної форми (7 екз.; рис. 6: 5—7); намистин з роговику (5 екз.; рис. 6: 3, 9); намистин зі свинцево-олов'яного сплаву з покриттям зі срібної фольги (рис. 6: 10); намистин з мілких перлів (3 екз.) та коралу (5 екз.; рис. 6: 2). За численністю в намисті переважали намистини з монохромного скла: МЕР 144 (20 екз.); МЕР 135 (5 екз.); МЕР 90 (8 екз.); МЕР 117 (1 екз.); МЕР 112 (12 екз.); МЕР 110 (1 екз.); МЕР 116 (2 екз.); МЕР 101 (2 екз.; рис. 6: 11—17). Мозаїчні намистини представлені екземплярами, які належать до МЕР 149 (8 екз.) та

МЕР 175 (5 екз.; рис. 6: 19—21). Одна бородавчаста намистина циліндричної форми була виготовлена з темно-червоного глухого скла, а ще одна — мала форму черепашки (рис. 6: 18). На кістках передпліччя правої руки небіжчиці розміщувалися чотири бронзові браслети, ще три бронзові браслети — на кістках передпліччя її лівої руки (рис. 6: 23). На безіменних пальцях обох рук жінки було вдягнуто по одному срібному персня зі вставкою з прозорого скла (рис. 6: 24, 25). Біля ліктя правої руки, із зовнішнього боку, лежали бронзові дротяні пронизки, два литих та один штампований бубонець (рис. 6: 27, 28), а із внутрішнього боку руки — дві скляні намистини з вічками (МЕР 149) та одна намистина з роговику (рис. 6: 22, 29). Дещо вище ліктя правої руки небіжчиці розміщувався свинцевий кістень біконічної форми (рис. 6: 30). Між лівою тазовою кісткою та кістками передпліччя лівої руки були розташовані: дві скляні намистини з вічками (МЕР 149; рис. 7: 4), два литих бубонця (рис. 7: 11), дві бісерини синього кольору (МЕР 112; рис. 7: 5), пряжка-гудзик зі стулки морського молюска (рис. 7: 10), дві намистини з роговику (рис. 7: 2, 3), намистина з халцедону (рис. 7: 7) та амулет (кіготь хижої птиці; рис. 7: 9). Біля правої тазової кістки було розчищено залізні ножі із залишками дерев'яних піхов на лезі (рис. 7: 1). На кістках ступнів обох ніг знайдено металеві деталі від

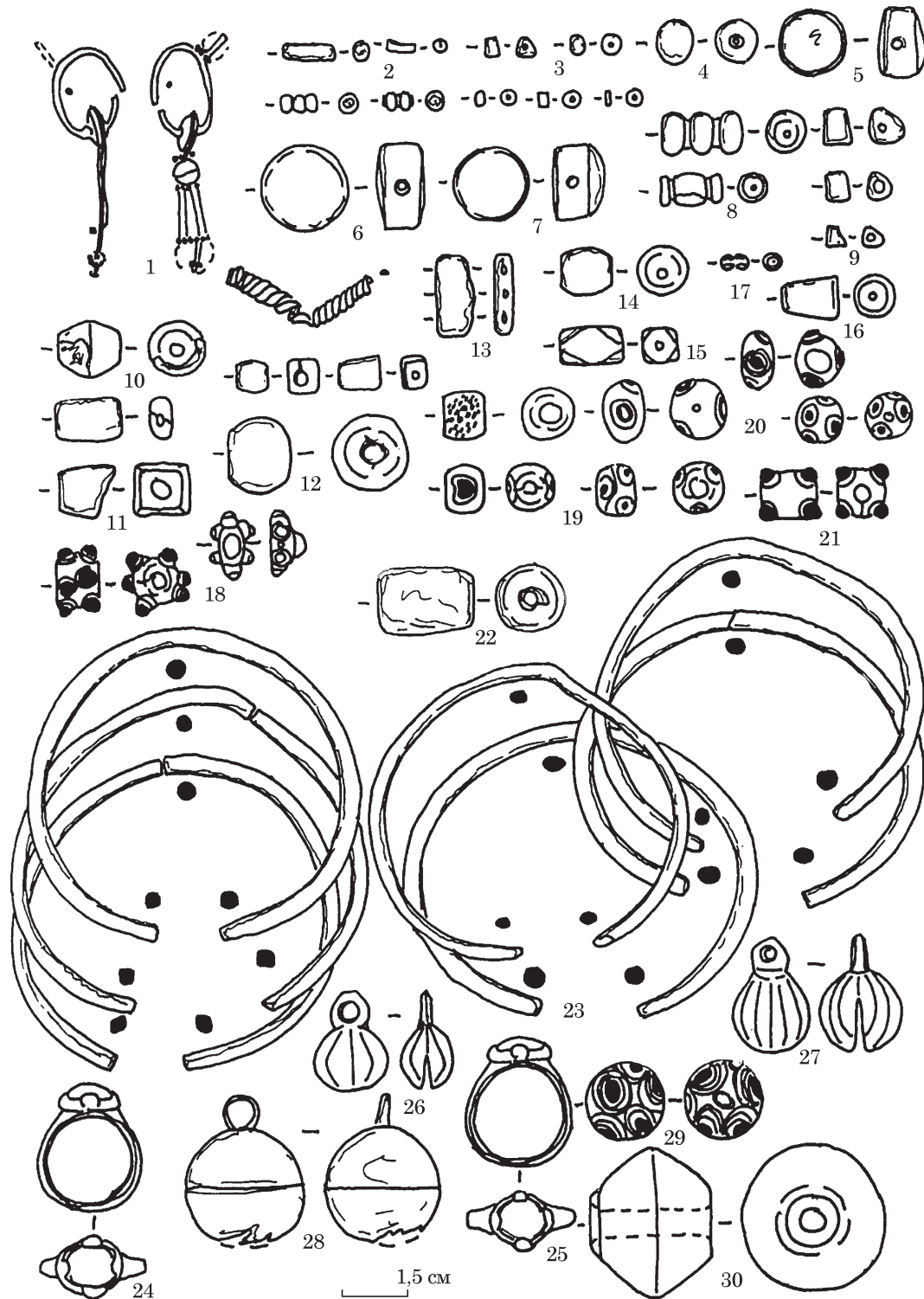

Рис. 6. Інвентар поховання 5 катакомби 30 ВСМ IV
 Fig. 6. Inventory of the burial 5 of the catacomb 30 of VSB IV

ремінців взуття (рис. 7: 13—16). На рівні правого плеча жінки, ближче до передньої торцевої стінки камери, розміщувалися залишки торбинки, яка була оздоблена сердоліковими (п'ять намистин кулястої форми, ще одна — шестигранна біпірамідальна; рис. 7: 25, 27) та скляними намистинами, намистинами з роговику (86 екз.; рис. 7: 22), бронзовими дроти-

тями пронизками (рис. 7: 20). Монохромне намисто представлено екземплярами, які репрезентують МЕР 144 (35 екз.), МЕР 112 (11 екз.), МЕР 110 (3 екз.), МЕР 125 (1 екз.; рис. 7: 23, 24, 26). Кольорові скляні намистини представлені наступними видами: поперечно-мугасті намистини — МЕР 205 (2 екз.); намистина з опуклими вічками — МЕР 177 (1 екз.);

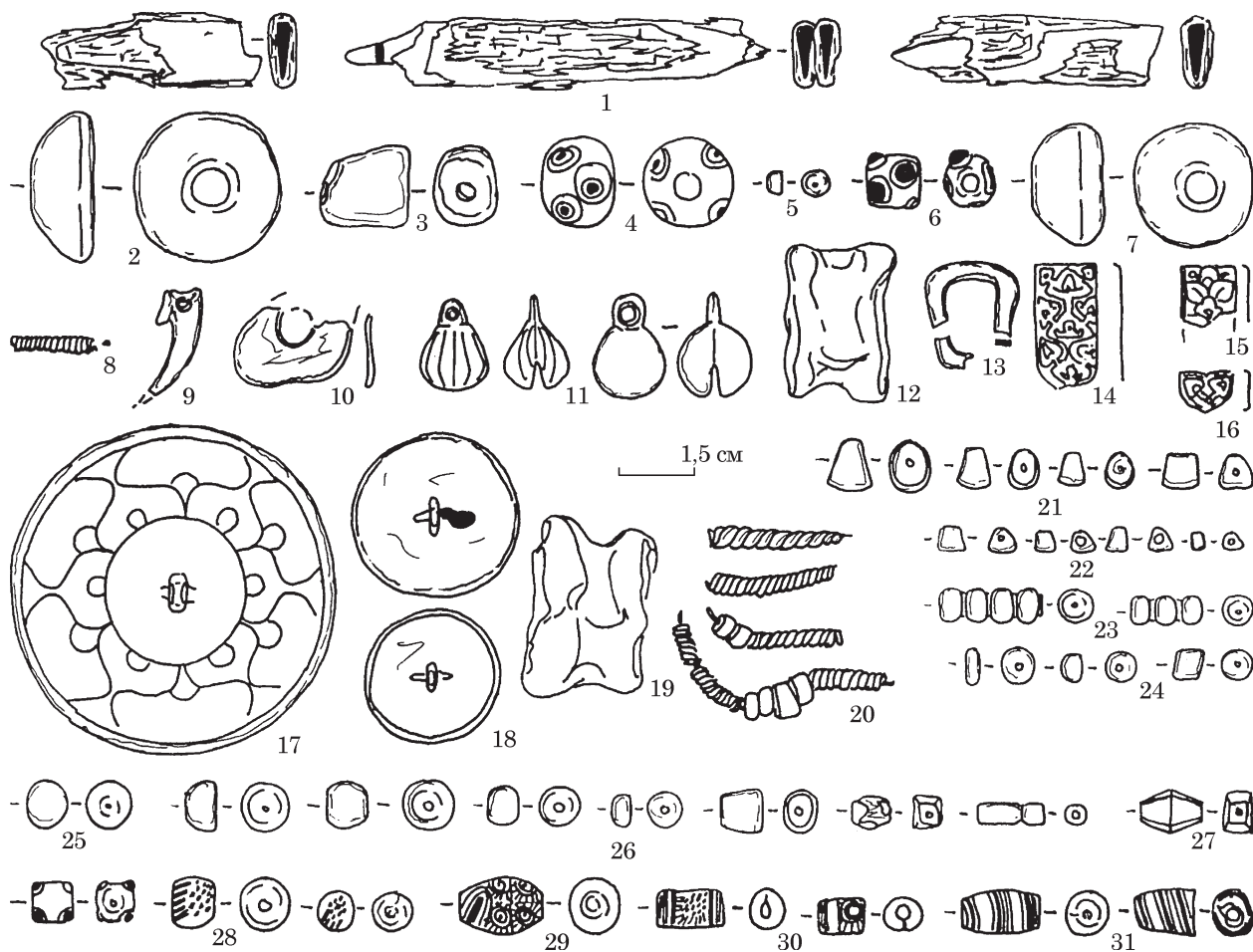

Рис. 7. Інвентар: 1—12 — поховання 5; 17—31 — речі з «торбинки»
 Fig. 7. Inventory: 1—12 — burial 5; 17—31 — items from the «purse»

мозаїчні намистини — МЕР 268 (1 екз.), МЕР 275 (1 екз.), МЕР 259 (1 екз.), МЕР 241 — 2 екз.; рис. 7: 28—31). В середині торбинки виявлено: два астрагали (рис. 7: 19), два гудзики-дзеркальця (рис. 7: 18), дзеркало з петелькою на зворотному боці та рослинним орнаментом з бутонів лотоса навколо неї (рис. 7: 17).

У лівому ближньому куті камери стояв салтівський кухоль (рис. 3: 2). Вздовж лівої бокової стінки камери розташовувався комплекс речей, який складався з тесла-мотики (рис. 3: 3), вісімнадцяти астрагалів (рис. 3: 6), бронзового дзеркала (таксон 20д; рис. 3: 5), під яким було заховано дві золоті сережки (рис. 3: 4).

Знайдені у камері елементи поясної гарнітури є характерними для II хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39), що дозволяє датувати цей поховальний комплекс першою половиною IX ст.

Нетиповими для салтівських старожитностей у цій катакомбі є дві мідні монети-підвіски зі слідами ледве помітної позолоти (рис. 8: 3—6), які входили до складу намиста жінки (поховання 5). Маса монет становить 1,19 та 1,5 г, їхній діаметр дорівнює 19,7 та 19,3 мм відповідно. Обидві підвіски мають припаяні

вухка у вигляді плоских смужок із жолобком посередині. При цьому петельки зроблені так (біля відмітки «12 годин»), що робить зручним читання напису, який викарбувано на аверсі монет. Спочатку ці монети були ідентифіковані як «фельси» (Лаптев 2013, с. 115), проте останні дослідження показали, що ми маємо справу з незвичайними імітаціями монет Омеядів, найімовірніше, динарів (Lemberg, Andreyev 2024). Як зазначають фахівці, текст на аверсі цих імітацій, що складається з трьох стрічок, виконано візуально без помилок. Нижче третьої стрічки розташовано два символи у вигляді «зірки». У тексті на реверсі монет наявні помилки, а залишки маргінального тексту прочитати неможливо. Вздовж краю монет розташований ланцюжок із дрібних перлин, що не є характерним для монет офіційного карбування. Фахівці припускають, що ці імітації золотих динарів виготовили майстри десь на Північному Кавказі, а вже потім вони потрапили до носіїв салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Lemberg, Andreyev 2024).

Поховальний інвентар цих катакомб, представлений особистими прикрасами, металевими елементами костюму, амулетами, предметами господарсько-побутового призна-

Рис. 8. Імітації арабських монет: 1, 2 — катакомба 25 ВСМ I; 3—6 — катакомба 30 ВСМ IV

Fig. 8. Imitation of Arabic coins: 1, 2 — catacomb 25 of VSB I; 3—6 — catacomb 30 of VSB IV

чення, зброєю, знаходить найширші аналогії в аланських старожитностях салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Плетнева 1981, рис. 36, 37). Наявність у катакомбі 25 ВСМ III шаблі та повного набору кінського спорядження з позолоченими фаларами та кінським начальником свідчать, що похований у камері чоловік належав до військової верхівки салтівського суспільства (Афанасьєв 1993, с. 143).

До військової верхівки належав і чоловік, похований у катакомбі 30 ВСМ IV. Про це свідчать знайдені у поховальній камері фрагменти металевих елементів від дерев'яних піхов, які вказують на перебування у катакомбі шаблі, яку, ймовірно, було вилучено з поховальної камери під час проведення обряду знешкодження небіжчика. На високе майнове та соціальне положення інших небіжчиків з цих катакомб вказує наявність в їхніх костюмах золотих сережок, срібних та бронзових перснів, повних наборів туалетних аксесуарів (дзеркал, копушок, туалетних скриньок, туалетних пензликів), срібних арабських монет, які були перетворені у нашивки на налобні стрічки або на одяг, металевих прикрас на ремінці взуття, намиста з сердоліку та коралу.

Таким чином, імітації золотих арабських динарів походять з поховань представниць соціально-майнової верхівки салтівського суспільства басейну Сіверського Дінця. Датування поховальних комплексів, в яких були ці імітації знайдено, — перша половина IX ст. — узгоджується з першим періодом обігу арабських монет у народів півдня Східної Європи (780—833 рр.). В останній третині VIII ст. починається розповсюдження на землях Хозарського каганату арабських дирхемів (Круглов 2002, с. 91; Комар 2001, с. 112). Разом з арабськими срібними дирхемами на територію каганату потрап-

ляють і омеядські золоті динари VIII ст. та їхні імітації. Ці монети у представників соціальної верхівки народів, що входили до складу Хозарського каганату, замінили золоті візантійські соліди, найпізніші з яких (поховання 164Б Нетайлівського могильника, Баранівка I, Чистякове) датуються періодом 751—757 рр. (Комар 2001, с. 112). Упродовж VI—VIII ст. золоті візантійські монети, які були перетворені на прикраси, стали своєрідними відзнаками у племінних родових аристократів зі степових районів Східної Європи (Плетнева 1991, с. 104). Золоті візантійські монети (соліди) трапляються переважно в поховальних комплексах, пов'язаних із військовою верхівкою спочатку праболгар, а потім хозар, які стали панівною силою у степах з 70-х рр. VII ст. (Круглов 2002). Надходження до населення півдня Східної Європи золотих солідів припиняється в середині VIII ст., тому в комплексах останньої третини VIII ст. містяться або сильно потерті монети (Лев III, Костянтин V), або монети з дефектами (Круглов 2002, с. 91), або їхні імітації (кат. 14 Старосалтівського могильника, поховання 472 Нетайлівського некрополя) (Аксенов 1999а, с. 141; Аксенов 2011, с. 94, рис. 4). Незначна кількість знайдених у салтівських старожитностях як золотих візантійських солідів, так і золотих динарів, обумовлена не тільки політикою Візантії та Арабського халіфату, спрямованої на обмеження вивезення за кордон держав золота у будь якій формі. Ймовірно, та незначна кількість золотих монет, які все ж потрапляли на землю Хозарського каганату, перероблялися місцевими майстрами на прикраси, переважно на сережки, бо золоті персні, браслети або якісь елементи одягу в салтівських старожитностях представлені окремими поодинокими екземплярами.

ЛІТЕРАТУРА

- Аксёнов, В. С. 1999. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. *Древности 1997—1998*, 4, с. 218-220.
- Аксёнов, В. С. 1999а. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксёнов, В. С. 2015. Богатое катакомбное захоронение с Верхне-Салтовского IV могильника. *Древности 2014—2015*, 13, с. 288-305.
- Аксёнов, В. С. 2011. Поховання 472 Нетайлівський могильника салтівської культури. *Археологія*, 1, с. 90-96.
- Аксенова, Н. В. 2002—2003. Назначение и символика гончарных клейм средневековья (по материалам салтовской культуры). *Stratum plus*, 5, с. 355-367.
- Ахинжанов, С. М. 1978. Об этнической принадлежности каменных изваяний в «трехрогоих» головных уборах из Семиречья. В: Акишев, К. А. (ред.). *Археологические памятники Казахстана*. Алма-Ата: Наука, с. 65-79.
- Афанасьев, Г. Е. 1993. Система социально-маркирующих предметов в мужских погребальных комплексах донских алан. *Российская археология*, 4, с. 131-143.
- Байнаков, К. М. Терновая, Г. А. 2005. *Религии и культуры средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктове)*. Алматы: Баур.
- Иченская, О. В. 1982. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 140-148.
- Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушчино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Ковалевская, В. Б., Албегова, З. Х., Пьянков, А. В., Евсюков, А. Н. 2006. *Компьютерное картографирование массовых типов раннесредневековых металлических зеркал с центральной петелькой*. Археология и геоинформатика, 3. Москва: ИА РАН.
- Колода, В. В. 2004. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. *Хазарский альманах*, 3, с. 213-241.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. А. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры европейских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма)*. 2. Самара: СамВен, с. 103-117.
- Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Будапешт: Martin Opitz Kiado.
- Круглов, Е. В. 2002. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI—VIII вв. в восточноевропейских степях. *Хазарский альманах*, 1, с. 79-93.
- Кызласов, Л. Р. 1949. К истории шаманских верований на Алтае. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXIX, с. 49-52.
- Кызласов, И. Л. 1998. Изображение Тенгри и Умай на Сулекской писанице. *Этнографическое обозрение*, 4, с. 39-53.
- Кулешов, В. С. 2009. О распространении золотых куфических монет VIII в. Восточной Европе. В: *Пятнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений. Ростов-на-Дону, 20—25 апреля 2009 г.* Москва: Нумизматическая литература, с. 59-61.
- Лаптев, А. А. 2013. Монеты в салтовских памятниках Верхнего Подонцовья (Верхне-Салтовский IV-й катакомбный и Нетайловский грунтовой могильники). В: Алёшин, А. Н. (ред.). *I Международная научная конференция «РАСМИР: Восточная нумизматика»*. Киев: Альфа Реклама, с. 114-124, 163.
- Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука, с. 62-75, 148-164.
- Плетнева, С. А. 1991. Отношения восточно-европейских кочевников с Византией и археологические источники. *Советская археология*, 3, с. 98-107.
- Покровский, А. М. 1905. Верхне-Салтовский могильник. *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.* 1. Москва: Товарищество типографий А. И. Мамонтова, с. 465-491.
- Lemberg Y., Andreyev O. 2024. Golden Facades: Fourree Imitating 8th Century Dinars from Ukraine. In print.

REFERENCES

- Aksenov, V. S. 1999. Issledovaniia Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika v 1997 g. *Drevnosti 1997—1998*, 4, s. 218-220.
- Aksenov, V. S. 1999a. Starsaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, s. 137-149.
- Aksenov, V. S. 2015. Bogatoe katakombnoe zakhoronenie s Verkhne-Saltovskogo IV mogilnika. *Drevnosti 2014—2015*, 13, s. 288-305.
- Aksonov, V. S. 2011. Pokhovannia 472 Netailivskiy mohylnya saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 1, s. 90-96.
- Aksenova, N. V. 2002—2003. Naznachenie i simvolika goncharykh kleim srednevekovia (po materialam saltovskoi kultury). *Stratum plus*, 5, s. 355-367.
- Akhinzhano, S. M. 1978. Ob etnicheskoi prinaldzhnosti kamennykh izvaianii v «trekhrogikh» golovnykh uborakh iz Semirechia. In: Akishev, K. A. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Kazakhstana*. Alma-Ata: Nauka, s. 65-79.
- Afanasev, G. E. 1993. Sistema sotsialno-markiruiushchikh predmetov v muzhskikh pogrebalnykh kompleksakh donskikh alan. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 131-143.
- Bainakov, K. M. Ternovaia, G. A. 2005. *Religii i kulty srednevekovogo Kazakhstana (po materialam gorodishcha Kuiryktove)*. Almaty: Baur.
- Ichenskaia, O. V. 1982. Osobennosti pogrebalnogo obriada i datirovka nekotorykh uchastkov Saltovskogo mogilnika. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Materialy po khronologii arkheologicheskikh pamiatnikov Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 140-148.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Kovalevskaia, V. B., Albegova, Z. H., Pyankov, A. V., Evsyukov, A. N. 2006. *Kompyuternoe kartografirovanie massovykh tipov rannesrednevekovykh metallicheskh zerkal s tsentralnoy petelkoy*. Arheologiya i geoinformatika, 3. Moskva: IA RAN.
- Koloda, V. V. 2004. Issledovaniia rannesrednevekovykh katakombnykh pogrebenii bliz s. Verkhni Saltov v 1996 g. *Khazarskii almanakh*, 3, s. 213-241.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evropeiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e. (iz istorii kostiiuma)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.
- Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiia drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Budapesht: Martin Opitz Kiado.
- Kruglov, E. V. 2002. Nekotorye problemy analiza osobennostei obrashcheniia vizantiiskikh monet VI—VIII vv. v vos-

tochnoevropskikh stepiakh. *Khazarskii almanakh*, 1, s. 79-93.

Kyzlasov, L. R. 1949. K istorii shamanskikh verovaniia na Altae. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, XXIX, s. 49-52.

Kyzlasov, I. L. 1998. Izobrazhenie Tengri i Umaj na Sulekskoi pisanitse. *Etnograficheskoe obozrenie*, 4, s. 39-53.

Kuleshov, V. S. 2009. O rasprostraneni zolotykh kuficheskikh monet VIII v. Vostochnoi Evrope. In: *Piatnadsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia. Tezisy dokladov i soobshchenii. Rostov-na-Donu, 20—25 apreliia 2009 g.* Moskva: Numizmaticheskaia literatura, s. 59-61.

Laptev, A. A. 2013. Monety v saltovskikh pamiatnikakh Verkhnego Podontsovia (Verkhne-Saltovskii IV-I katakombnyi i Netailovskii gruntovoi mogilniki). In: Aleshin, A. N. (ed.). *I Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia «RASMIR: Vostochnaia numizmatika»*. Kiev: Alfa Reklama, s. 114-124, 163.

Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moskva: Nauka, s. 62-75, 148-164.

Pletneva, S. A. 1991. Otnosheniia vostochno-evropskikh kochevnikov s Vizantiei i arheologicheskie istochniki. *Sovetskaia arheologiia*, 3, s. 98-107.

Pokrovskii, A. M. 1905. Verkhne-Saltovskii mogilnik. *Trudy XII arheologicheskogo sieezda v Khar'kove 1902 g.* 1. Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, s. 465-491.

Lemberg Y., Andreyev O. 2024. Golden Facades: Fourree Imitating 8th Century Dinars from Ukraine. In print.

V. Aksionov, N. Aksonova

CATACOMB BURIALS OF VERKHNY SALTIV NECROPOLIS WITH «BARBARIAN IMITATIONS» OF ARAB DINARS OF THE 8th century

Finding gold Arab coins (dinars) or their imitations on the sites of the Saltiv archaeological culture is quite rare, unlike silver dirhams. Nowadays in the sites of Eastern Europe of the last quarter of the 1st millennium AD only 14 gold Kufic coins (11 dinars and 3 imitations) have been found. At the same time, 13 of the 14 coins were localized on the territory of the Khazar Khaganate. Today also 8 or more imitations of gold dinars originating from the territory of modern Ukraine have been ascertained by the scholars. Three of which

were found in the catacomb burials of the Verkhny Saltiv burial ground by the expedition of the Kharkov Historical Museum. In catacomb 25 on the main section of the Verkhny Saltiv burial ground (VSB I) a copper coin-sewn patch with traces of gilding, imitating an Umayyad gold dinar minted in 101—109 AH (720—728 CE), was found. Two coins, transformed into pendants for a necklace, were discovered in catacomb 30 in the fourth section of the Verkhny Saltiv burial ground (VSB IV). Both pendants were made from unidentifiable imitations of the Umayyad coins, most likely dinars. Presumably, these imitations of gold dinars were made by craftsmen somewhere in the North Caucasus, and only later came to the bearers of the Saltiv culture of the Seversky Donets basin. According to the grave goods in catacombs 25 of VSB I and 30 of VSB IV together with imitations of gold dinars, these burial assemblages are dated to the first half of the 9th century. Imitations of the gold Umayyad dinars together with gold earrings, beads made of carnelian, coral, monochrome and multi-colored glass, a full set of the dressing room accessories (mirror, toilet box, ear pick, toilet brush) are the grave goods of burials of young women of childbearing age, which indicates that their owners belonged to the social and property elite of the Saltiv population of the Siversky Donets basin.

Keywords: Saltiv culture, Verkhny Saltiv, catacombs, Alans, dinar.

Одержано 26.09.2024

АКСЬОНОВА Наталя, кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

Natalia AKSONOVA, Ph. D. in History, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.

ORCID 0000-0001-8876-2197,

e-mail: aksyonova@karazin.ua.

АКСЬОНОВ Віктор, кандидат історичних наук, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.

Viktor AKSIONOV, Ph. D. in History, Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Kharkiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-0648-0696,

e-mail: aksyonovviktor@gmail.com.